

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШИКІЗАТТЫҚ ЕМЕС СЕКТОРЫНЫҢ ДАМУ БАСЫМДЫҚТАРЫ

(ҚР ҰҒА академигі С. Сатыбалдымен ұсынылған)

Қазіргі кезде Қазақстан классикалық экономикалық сценарий бойынша даму үстінде: оның салыстырмалы түрдегі экономикалық артықшылығы – пайдалы қазбалардың аса мол қорларының болуымен байланысты.

Шикізаттық ресурстарды өндіру мен сыртқа шығарудың қарқынды дамуы 1990-шы жылдардағы экономика құлдырауының алдын алуға және одан кейінгі жылдары экономиканың жоғары қарқынмен өсуін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Қазақстан экономикасының ілгері дамуы мемлекеттік саясатты шикізаттық өнеркәсіп салаларына шетелдік инвестицияларды тарту және қаржы саласында құрылымдық-институционалдық өзгерістерді жүзеге асыру бойынша жүргізумен байланысты.

Мемлекет пен жеке сектор экономиканың шикізат секторларынан елеулі кірістерге ие болып отырса да, экономиканың жаңа салаларын дамытуға қол жеткізе алмауда. Алайда ұзақмерзімдік болашақта шикізат қорлары сарқылады да, пайдалы қазбалар кен орындары толық игерілген соң, тұрақты даму барысында елеулі мәселелер туындайды. Ресурсқа онша бай емес елдер үнемі өмір сүрудің ең шегінде тұрып, экономиканың

жаңа секторларын дамытуға ұдайы тырысып бағуда. Өңделетін өнеркәсіп салалары, сондай-ақ өндірістік сипатта қызмет көрсететін салалар ойдағыдай дами алмай отыр.

Өңделетін өнеркәсіптің ішінде тек металлургия өнеркәсібі ғана сыртқы рынокта бәсекеге қабілетті болып отыр. Тағам өнеркәсібінің кейбір өнімдері ішкі рыноктағы өздерінің шетелдік теңдестерімен бәсекелесе алады, ал өңделетін өнеркәсіптің басқа өнімдері тура және жанама қаражаттандыру есебінен қолдау көрсетілмейінше, бәсекеге қабілетсіз күйінде қалып отыр.

Қазақстанда экономикалық құрылымды әртараптандыру үшін мұнайгаз өнеркәсібіне жылдан жылға артығымен салынып жатқан инвестиция көлемі қолайлы жағдай туғызып отыр.

Осыған байланысты индустрияны дамыудағы басты қозғаушы «локомотивтердің» бірі қазақстандық Каспий теңізі секторын (КҚТС) игеру болып табылады. Алдын ала жасалған бағалаулар бойынша мұндағы көмірсутегінің жалпы қоры 8,0 млрд тоннаны құрайды және Қазақстандағы көмірсутегі өндірудің мейлінше артуын қамтамасыз ете алады деп топшыланып отыр.

Келешекте қайрандағы кен орнында мұнай өндіру көлемі жылына 150-200 млн тоннаға дейін

жетеді және 25-30 жыл бойына осы бір деңгейде болады.

Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі тұзды кен орындары мұнайдың құрамында ерітілген газдың жоғары мөлшері, яғни 60%-дай болуымен сипатталады. Тек Қашаған кен орнындағы мұнайдан алынатын газдың қоры Қарашығанақ кен орнындағы қормен теңесе алады.

Каспий өңірі көмірсутегін өндірудің артуымен, магистральді, оның ішінде экспорттайтын мұнай және газ құбырларының, жүктерді сақтауға және жөнелтуге арналған теңіз порттары мен порттық құрылыс орындарының, теміржолдық мұнай құятын және газ толтырылатын терминалдар салумен, электр энергетикасына және телекоммуникациялық инфрақұрылымға жаңа қуаттар енгізумен байланысты Қазақстанның жалпы экономикалық серпініне елеулі дәрежеде ықпал ететін инвестициялық және өндірістік белсенділігі барынша арта түсетін аймаққа айналады.

Каспийде көмірсутегі өндірудің дамуы мұнай химиясы индустриясына арналған отандық шикізат базасын қалыптастыруға қолайлы жағдай жасайды. Қашаған кен орнының өнеркәсіптік аймағында ірі инвесторларды жұмылдыру арқылы ілеспе табиғи газды қайта өңдеумен айналысатын мұнай химиясы кешенін салу жоспарланып отыр. Бұл кешен сұйық құраластардың алуан түрлерін және этан, пропан, бутан, гексан, этилен, пропилен, ацетилен, бензол, ксилол және т.б. тәрізді алғашқы мұнай химиясының өнімдерін, сондай-ақ осылардың негізінде пластикалық массалар мен эластомерлер алуға мүмкіндік береді.

Каспий жағалауының инфрақұрылымын дамыту төмендегідей алғышарттарды белгілейді: демалыс және көңіл көтеру орындарын, жүк тасымалдауға қатысты көлік шығындарын үнемдеу мақсатында теңіз порттарын, баржалар, жүк, кәсіпшілік және әскери корабльдер, құрал-жабдықтар мен тұрмыстық техниканың көптеген түрлерін шығаруға арналған машинажасау зауыттарын салу және т.б.

ҰҚТ-ін дамыту бағытында шикізатты қайта өңдеуді арттыра түсудің келешегі зор болмақшы.

Мұнай мен газды жан-жақты тереңдете қайта өңдеу экономиканың барлық салаларында дерлік және тұрмыста қолданылатын полимерлік бұйымдардың шамамен 200 түрін өндіруге мүмкіндік береді. Осы бағытта ҰҚТ-ін дамыту көпсалалы

трансұлттық корпорацияның қалыптасуына қолайлы жағдай жасайды.

Металлургия өнеркәсібінде ҰҚТ-ін дамытудың келешегі зор. Қазақстанда құрамында Д. Менделеевтің периодтық жүйесіндегі элементтердің 100 шақтысы кездесетін минералды кендердің қоры бар. Олардың ішінен 74 элемент КСРО кезінде әртүрлі өнімдер шығару үшін алынған болатын. Қазақстанның түсті металлургиясына қатысты өнімдер ғарыштық аппараттар, қару-жарақтар, электрондық техника тәрізді ғылыми және жоғарытехнологиялы тауарлар шығаруда қолданылды.

Қазақстанда бұл салада бай ғылыми әлеуетпен қатар, түсті металлургиялық кәсіпорындарда күрделі және жұтаң кендерден, кен шөгінділерінен, металлургиялық қождар мен қалдықтардан түсті, бағалы және сирек кездесетін металдардың көптеген түрлерін қайта өңдеу арқылы алудың ғылыми-инновациялық негіздемесін енгізу тәжірибесі де жеткілікті деп айтуға болады. Металлургиялық қождар мен кен шөгінділерін қайта өңдеудің жаңа технологияларын енгізу ортамерзімдік перспективаның өзінде-ақ жоғары үстемеленген құнды өнім алуға мүмкіндік береді.

Қазақстанға ағылып жатқан аса ірі инвестициялар түсті металлургия, химия және жиһаз өнеркәсібінің өнімдеріне деген сұранысты барынша арттыра түседі. Қазақстанда мұнайды, газды және металдарды тереңдете қайта өңдеудің нәтижесінде осылардың барлығын өндіруге болады. Уақыт өте келе бұл өнім әлемдік рынокта өзіне лайықты орынды табатындығында дау жоқ.

Қазақстан әлемдегі аса ірі астық өндірушілердің бірі болып табылады. Астықты қайта өңдеу процестерін тереңдету көпсалалы ҰҚТ-ін құрудың ұйытқы базасы бола алады. Мұндай тізбекті дамыту бағыттары астықты қайта өңдеудің технологиялық процестерін тереңдетуде де, сол сияқты мал азығын өндіруді, малшаруашылығын, ет-сүт өнімдерін өндіруді дамытуда да айқын аңғарылады. Сонымен қатар, ҰҚТ-нің құрамына элеваторлар, ауылшаруашылығы техникасын және минералды тыңайтқыштар шығаратын зауыттар, табиғи тағамдық бояғыштар, дәрі-дәрмектер, биотехнологиялық өнімдер өндіретін кәсіпорындар және т.б. кіреді.

Қазақстан экономикасының құрылымын әртараптандырудың және оның экспортқа бағытталуының көрсетіліп өткен бағыттары әлеуеттілік

тұрғысынан басым болып табылады. Алайда ұсынылып отырған жобаларға мемлекеттік қолдау көрсету жөніндегі түпкі шешімді ҰҚТ әдісі бойынша аталған өнімдерді анағұрлым тереңдете қайта өңдеуді дамытуда кездесуі ықтимал бәсекелес артықшылықтарды іштей жіліктеп талдап алған соң ғана қабылдаған жөн.

Мемлекеттік инвестициялық саясат индустриалдық дамудың маңызды буыны болуы қажет. Оның негізгі мақсаты – қаржыландыру көздері мен қолдау көрсетудің тиісті тетіктерін және инвестицияларды мемлекеттің араласуынсыз жеке сектор өз бетінше игере алмайтын жобаларға тартылуын анықтау болып табылады.

Мемлекеттік инвестициялық саясат шикізаттық емес өндірістерді дамыту мақсатында жеке инвестицияларды ынталандыру және мемлекеттік инвестицияларды жүзеге асыру бойынша іс-шаралар кешенімен бірге жүргізілуі керек.

Бағдарлама аясында мемлекеттік инвестициялық саясаттың барлық мүмкін болатын тетіктерін пайдалану топшыланып отыр.

Соңғы 5 жылда (2004–2008 жж.) металлургия, машинажасау, жеңіл, жиһаз, тағам, фармацевтика, қағаз және басқа да өнеркәсіптердің қайта өңдейтін салаларын дамытуға жыл сайын 183 млрд теңгеден 363 млрд теңгеге дейін бөлінсе, ал мұнай өндіру саласына – 486 млрд теңгеден 830 млрд теңгеге дейін бөлінген. Инвестиция құрылымындағы мұнай өндіру саласының өнеркәсіп бойынша негізгі капиталдағы үлесі 57,5%-ды құрады. Дегенмен жеке инвестицияның жер қойнауын игеруге жұмсалатын елеулі бөлігіне қарамастан, олар экономиканың өзге де салаларын дамытуға жеткілікті дәрежеде мультипликативтік әсерін тигізе алмай отыр. Мұндай әсерге қол жеткізу мақсатында жер қойнауын игерушілермен шарт жасасқан кезде инвесторлардың ілесіп қайта өңдеуші өндіріс орындарын ашуға және дамытуға түскен пайданың бір бөлігін салып отыруы, отандық өндірушілерден құрал-жабдықтар мен қосалқы бөлшектер алуға тапсырыстар беру бойынша міндеттері ескерілуі тиіс.

Қайта өңдейтін өнеркәсіп, оның ішінде, әсіресе инновациялық сектор салалары, жеке инвестор үшін онсыз да тиімсіз болып қала береді. Осыған байланысты мемлекеттің міндеті – жеке инвестицияларды қайта өңдейтін салаға тарту үшін қолайлы инвестициялық ахуал жасау болып табылады.

Мемлекеттік инвестициялар құрылымдық үйлесімділікке әсер ету бағытында пайдаланылуы қажет. Осыған байланысты мемлекеттік қолдау көрсетілетін құрылымдық басымдықтарды таңдау мәселесі туындайды. Мұндай басымдықтарды таңдау төменде көрсетілген қажеттіліктерге негізделеді:

– басқа өндіріс орындарын инвестициялауға арналған валюталық қаржы көздерінің түсуін қамтамасыз ететін экспорттық әлеуетті дамыту;

– республиканың өмір сүру жүйесі мен әлеуметтік саласын құрайтын экономика секторларын дамыту;

– сыртқы және ішкі рыноктарда жоғары сұранысқа ие болатын бәсекеге қабілетті өнімдер өндіретін өндірістер мен салаларды инвестициялау;

– дайындық деңгейі жоғары өнімдер шығаратын өндіріс орындарын инвестициялау;

– жеке инвесторларды қандай да бір себептермен қызықтырмайтын (бастапқы салымдар мөлшері қомақты, күтілетін нәтиженің айқын болмауы, рентабельділігі төмен және т.б.) аса маңызды өндіріс орындарына қолдау көрсету;

– қоршаған ортаны ластандырмайтын немесе экологиялық ахуалды жақсартуға бағытталған өндіріс орындарын инвестициялау.

Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету инвестициялау басымдықтарын таңдаудағы аса маңызды критерий болуы керек. Осыған байланысты басымдық мыналарды қамтамасыз ететін жобаларға ие болуы тиіс:

– инфрақұрылымдық салаларды дамыту, ғылыми және түпкі өнімдер шығару есебінен бәсекелестігі жоғары экономиканы қалыптастыру үшін технологиялық база жасау. Жалпы ел экономикасының бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыра алатын басым салалар мұнай химиясы өнеркәсібі, биотехнологиялар, полимерлік материалдар және т.б., дәрі-дәрмектер мен медициналық құрал-жабдықтар шығару, машинажасау өнеркәсібінің кейбір бағыттары (мысалы, мұнай өндіретін қондырғылар);

– өнеркәсіптегі (энергетика, тігін және т.б.) іске қосылмай тұрған аса ірі қуаттарды барынша пайдаланудың, сол сияқты қаржы айналымы мен түсімділігі жоғары, аз қаржы жұмсалатын (негізінен, тағам және жеңіл өнеркәсіп) өндіріс орындарын дамыту үшін бос өндіріс алаңдарын жаңғырту негізінде экономикалық жағдайды жандандыру процесін тұрақтандыру;

– экономиканың нақты бір секторында дайындық деңгейі жоғары өнімнің үлесін өндірісте және жалпы тұтынымда пайдалану үшін арттыра отырып, шикізатты жан-жақты тереңдете және кешенді түрде қайта өңдеу мақсатында өндірістік аппаратты түбегейлі қайта өзгерту;

– ақпараттық жүйелердің соңғы буындарын дамыту және елдегі білім беру деңгейін арттыру;

– туризм индустриясын дамыту үшін жағдай жасау және қажетті серпін беру;

– экспортты әртараптандаруды көрсетілетін қызметтер есебінен, ең алдымен, Қазақстан аумағы арқылы өткізу саласындағы көрсетілетін қызметтер есебінен күшейту.

Индустриалдық-инновациялық дамыту саласында жүзеге асырылатын мемлекеттік инвестициялардың негізгі көздері республикалық және жергілікті бюджет қаржылары, сонымен қатар мемлекет қарамағындағы кәсіпорындардың қаржылары (мемлекеттік қаржылық даму ұйымдары, ұлттық компаниялар, мемлекеттік кәсіпорындар) болып табылады.

Бюджеттік инвестициялардың басымдықтарының ішінде индустриалдық-инновациялық дамуға арналған интеллектуалдық және инфрақұрылымдық негізді құрайтын салалар қалуы тиіс. Яғни, бюджеттік инвестициялар қажетті базалық және әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға бағытталуы керек. Оның болуы жоғарытехнологиялы өндіріс орындарын қалыптастырудың

аса маңызды қосымша шарты болып табылады және өңірлердегі іскер және инвестициялық белсенділіктің күшейе түсуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Статистический ежегодник Казахстана. Алматы, 2008. 417 с.

2. Инвестиционная деятельность в Республике Казахстан. Алматы, 2003. 316 с.

3. *Нурланова Н., Бейсембина А.* Оценка потенциальных инвестиционных возможностей регионов // Экономика и статистика. 2001. № 3. С. 35-39.

Резюме

Обосновываются основные приоритеты развития несырьевого сектора Казахстана, рассматриваются возможности привлечения инвестиций в развитие нефтехимической индустрии, формирование цепочек добавленной стоимости в металлургической и пищевой промышленности, машиностроении, сельском хозяйстве. Даются предложения по созданию благоприятного инвестиционного климата.

Summary

The article is dedicated to the main priorities substantiation of development of non-extraction economic sector of Kazakhstan. The opportunities of attracting investments in development of petrochemical industry and for forming added value chains in metallurgy, food processing industry, machinery construction and agriculture are considered. The proposals for creation of favorable investment climate are given.